

ERONDAGI OQ INQILOB SABABLARI VA NATIJALARI (1963-1979) YILLAR

Sh. Xazratov

Renessans ta'lim universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Eron shohi Muhammad Rizo Pahlaviy tomonidan 1963-yilda boshlangan “Oq inqilob” islohotlar dasturi doirasida amalga oshirilgan industrial siyosat va uning 1979-yilgi Islomiy inqilobgacha bo'lgan iqtisodiy-siyosiy oqibatlarini tahlil qilinadi. Maqolada modernizatsiya konsepsiyasi, davlat kapitalizmi, qishloq xo'jaligidagi islohotlarning sanoatga ta'siri, tashqi kapital ishtiroki va ichki ijtimoiy ziddiyatlar o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Oq inqilob, industriallashtirish, modernizatsiya, neft iqtisodiyoti, davlat kapitalizmi, Eron, Pahlaviy rejimi.

1978-yil 7-yanvar kuni Tehronda nashr etiladigan kunduzgi gazetalardan biri “Ruhulloh Xumayniy” shaxsiyatini haqoratli tarzda tasvirlovchi maqolani nashr etdi. Mazkur maqola taxallus ostida chop etilgan bo'lib, quyidagi jumlar bilan boshlanadi: “Bugungi kunda tafakkurlar yana bir bor ‘qora va qizil mustamlakachilik’ — ya’ni eski va yangi mustamlakachilik — tomon burilmoqda.”

“Qora va qizil” iborasi Pahlaviy rejimi lug'atida keng qo'llanilgan bo'lib, u monarxiyaning “modernizatsiya” loyihasiga qarshi chiqqan feodal kuchlar (qora) hamda chap qanot ijtimoiy-siyosiy guruhlar (qizil) o'rtasidagi taxminiy ittifoqni anglatgan. Mazkur maqolaga ko'ra, ushbu ittifoq yigirma yil avval o'zining diniy ifodachisini topish harakatiga kirishgan, ko'zlangan maqsad esa dindor qatlamni aldash bo'lgan. Biroq bu rejani amalga oshirish uchun mamlakatning yirik ulamolarini jalb etishga urinish “maxsus imtiyozlar”ga qaramay muvaffaqiyatsizlikka uchragach, faqat bitta shaxs qolgan.

“Bu vazifa uchun Ruhulloh Xumayniy mos nomzod edi”, — deyiladi. Bu Pahlaviy davrida, ayniqsa Xumayniyning 1964-yildan beri surgunda ekani bois, Eron matbuotida u haqidagi kamdan-kam tilga olingan holatlardan biridir.

Maqolada Xumayniy Hindistonda ma'lum vaqt bo'lgan va u yerda ingliz mustamlakachiligining turli muassasalari bilan aloqaga kirishganligi, aynan shu sababli u “Sayyid Hindi” nomi bilan tanilganligi ta'kidlanadi.

Keyingi satrlarda esa Xumayniyning shohga qarshi chiqishlari Britaniya neft manfaatlari tomonidan rag'batlantirilgani va moliyalashtirilgani taxmin qilinadi. Maqola yakunida bu “fitna” muvaffaqiyatsizlikka uchragani va endilikda u faqat tarixiy saboq sifatida yodda qolganligi bildiriladi:

“Millionlab eronlik musulmonlar, Eron dushmanlari o'z manfaatlari taqozosi bilan, hatto bir ruhoniyni muqaddas va hurmatli libosidan foydalanib bo'lsa-da, qanday qilib o'zaro hamkorlik qilganini hech qachon unutmaydi.”

1978-yil 7-yanvar kuni kechqurun, Tehrondan ikki soat janubda joylashgan Qum shahriga gazeta nusxalari yetib kelishi bilan darhol jiddiy norozilik uygʻotdi. Shu oqshom, diniy seminariya (hozirat) talabalari toʻplanib, maqolani bir-birlariga uzatib oʻqidilar, uni qoʻlda koʻchirishga kirishdilar va shaharning turli joylariga ilish uchun nusxalar tayyorladilar. Ular gazeta sotib olishga oʻzlarining cheklangan talabalar nafaqalari bilan qodir emas edilar, Qum shahrida muxolifat vakillari uchun maqolani fotonusxa qilish esa xavfsizlik nuqtayi nazaridan imkonsiz edi.

Talabalar oʻz nusxalariga qoʻshimcha izoh ham kiritdilar: “Ertaga ertalab, norozilik sifatida, Xon madrasasida yigʻilamiz.” Mustaqil ravishda, yaqinda faoliyatini qayta boshlagan Qum Seminariyasi Oʻqituvchilari Jamiyati tarkibiga kiruvchi sakkiz nafar radikal ulamo shu oqshom kech yigʻilib, maqoladagi tuhmatga qarshi jamoaviy chora koʻrishni muhokama qildilar.

Yigʻilishda hozir boʻlgan, 30 yoshli hojatulislom oʻz hamkasblariga shunday dedi: “Nimadir qilishimiz kerak. Menimcha, maqola muallifi xalqning reaksiyasini sinab koʻrmoqchi boʻlgan. Agar biz harakatsiz qoladigan boʻlsak, bu rejimning gʻalabasi boʻladi.”

Majlis davomida ikki nafar olim har bir darsda bir necha daqiqa ajratib, maqolani muhokama qilish taklifini berdi. Biroq bu fikr rad etildi va uning oʻrniga ertasi kuni barcha darslarni bekor qilish orqali norozilik bildirish taklifi maʼqullandi. Ammo bu radikal oʻqituvchilar faqat bir necha dars jarayonini nazorat qilar edilar; Qumdagi asosiy diniy seminariyalar koʻpchilik tomonidan tan olingan olti nafar yirik oyatulloh tomonidan boshqarilar edi.

Ularning roziligisiz bu kabi tashabbusning keng miqyosda amalga oshirilishi mumkin emas edi. Vaqt kech boʻlganligi bois, ulamolardan darhol rasmiy ruxsat soʻrash imkoni yoʻq edi. Shu sababli, yigʻilganlar tong saharda ayatullohlarning har birini ziyorat qilish vazifasini oʻzaro boʻlib oldilar

Ertasi kuni ertalab, radikal ulamolarning darslariga yigʻilgan talabalar norozilik aksiyasi — ish tashlash — qarori haqida xabardor boʻldilar. “Oʻz ustozlarining maslahatiga koʻra,” deya eslaydi ishtirokchilardan biri, talabalar shunday dedilar: “Kelinglar, marojiʼga — yaʼni diniy doiralarning yirik ulamolariga — borib, bu maqola haqidagi fikrlarini soʻraylik.”

Qumda bu usul — yaʼni muhim ijtimoiy-siyosiy masala yuzasidan marojiʼning shaxsiy fikrini bilish — norozilik ifodasining qadimiy va hurmatli shakli sanalgan. Har qanday muhtoj yoki izlovchi yirik ulamolarga bevosita murojaat qilish huquqiga ega edi. Biroq ushbu holatda murojaat neytral maslahat olishga emas, balki aniq maqsad — katta ulamolarni ochiq bayonot berishga, tahqirlovchi maqolani qoralashga va Xumayniyga nisbatan hamdardlik bildirishga undashga qaratilgan edi.

Bir necha yuz kishidan iborat talabalar guruhi uyma-uy yurib chiqdi. Yoʻl-yoʻlakay ular politsiya bilan toʻqnash kelishdi, hukumat agenti boʻlishda gumon qilingan ikki kishini kaltakladilar va baʼzi bank oynalarini sindirdilar. Politsiya olomonni tarqatish

uchun traktor va tayoqlardan foydalandi, ammo o'sha kuni o'q otmadi, va norozilar orasida jiddiy jarohatlar qayd etilmadi.

Talabalar har bir ayatullohning uyiga yetib kelgach, ularning hovlilarida o'tirib, ulamolarning chiqib, o'z fikrlarini bayon qilishlarini kutdilar.

Katta ulamolar ochiq norozilik harakatini qo'llab-quvvatlashda ikkilanayotgan edilar. 1978-yil 8-yanvar erta tongda, radikal o'qituvchilar vakillari Shayx Murtazo Hayeriy uyiga borib, ish tashlashda ishtirok etishni so'radilar. Hayeriy darhol o'zining tengdoshlari bo'lmish yirik ulamolarga qo'ng'iroq qildi. Ular ish tashlashga rozilik bildirdilar, ammo faqat bir kunlik aksiyaga.

Talabalar kunning ikkinchi yarmida yana Hayeriy huzuriga kelganlarida, u ochiq norozilik harakatlari borasidagi xavotirini ifoda etdi: "Albatta, men Ayatulloh Xumayniyning shon-sharafini haqorat qilishdan nihoyatda g'azabdaman va bu ishni barcha jihatdan qoralayman. Bilaman, choralar ko'rish lozim va men bu borada faoliyat olib bormoqdaman. Biroq bunday harakatlar — mening fikrimcha — tinch yo'l bilan amalga oshishi lozim. Bo'lmasa, ular 'Azam masjidida ham 1975-yilgi Fayziyya madrasasidagidek voqealarni sodir etishlari mumkin."

Oyatulloh Kazim Shariatmadari ham xuddi shunday ehtiyotkor pozitsiyani egallagan ko'rinadi. U talabalarning kutishini bir soatdan ortiq davom ettirdi, so'ng ularni quyidagicha xabardor qildi:

"Siz kelishdan oldin ham men bu masala ustida ish olib borgan edim, hozir ham davom ettiryapman — Tehronga telefon qilayapman, xatlar yozayapman, elchilar yuborayapman va hokazo. Men faoliyatni davom ettiryapman. Umid qilamanki, [hokimiyat vakillari] bu kabi haqoratli harakatlardan voz kechadilar. Ammo men bundan ortiq hech narsa qila olmayman."

Bunga zid tarzda, Oyatulloh Muhammad-Reza Gulpoygoniyning bayonoti norozilar bilan sezilarli darajada hamdardlik ruhida yangradi: "Birligingizni va birdamligingizni saqlang hamda tinch namoyishingizni davom ettiring. Shubhasiz, siz muvaffaqiyatga erishasiz."

Biroq ba'zi faollar Gulpoygoniydan ham ko'proq keskinlik kutgan edilar. U maqola borasida emas, balki ikkinchi darajali mavzularda gapirgani bois norozilik maqolani yengil-yelpi muammo sifatida talqin qilinayotgandek taassurot qoldirdi. Ba'zi guvohlarning so'zlariga ko'ra, u o'z nutqida muayyan darajada ojizlik ruhini ham ifoda etdi:

"[Boshqa bir masala bo'yicha] bir necha yil avval parlament a'zolariga telegramma yuborgan edim, lekin ular bunga e'tibor ham berishmadi."

Faqatgina Oyatulloh Shahobuddin Najafiy-Mar'ashiy o'z nutqi davomida yig'lab yuboradigan darajada ta'sirlanib, talabalar orasida shartsiz ijobiy qabul qilindi. U ham Tehronga norozilik maktubi yuborganini bildirdi, ammo qarilik va yurak xastaligi sababli keyingi harakatlarda faol qatnasha olmasligini ma'lum qildi. Biroq, talabalar namoyishini qat'iy qo'llab-quvvatlashini bir necha marotaba aniq va keskin iboralar bilan ta'kidladi. Uning nutqidan yozib olingan transkripsiyada quyidagilar qayd etilgan:

“Umid qilamanki, Inshoolloh, Alloh har kuni sizning muvaffaqiyatlaringizni ziyoda qiladi... Alloh sizning tilaklaringizni ro'yobga chiqaradi, bu esa, Inshoolloh, Islomni mustahkamlaydi, Qur'onni mustahkamlaydi va dinni mustahkamlaydi.”

Agar ushbu oyatullohlar o'z bayonotlari Eron xavfsizlik xizmati — ShAHning SAVAK organi tomonidan kuzatib borilayotganini taxmin qilgan bo'lsalar, ular bu borada haq edilar. Qumdagi SAVAK bo'limi o'sha kunning o'zida ulamolarning asosiy fikrlarini qisqacha bayon etgan xulosani Tehronga yubordi.

Talabalar tomonidan 8-yanvar kuni e'lon qilingan bir kunlik ish tashlash 9-yanvarda ikkinchi kuniga cho'zildi. Bunga sabab Qum bozoridagi faollar tomonidan e'lon qilingan umumiy yopilish (ish tashlash) bo'ldi. SAVAK hisobotlariga ko'ra, ayrim do'konlar hatto 8-yanvar kuni ham o'z faoliyatini to'xtatgan edi.

Bozor yetakchilaridan biri radikal diniy talabalarning lideri Husayn Musaviy-Tabriziyga murojaat qilib, quyidagicha savol bilan yuzlandi: “Diniy olimlar qanday qilib yana dars o'tishlari mumkin, agar bozor aynan ularning sha'ni uchun yopilayotgan bo'lsa?”

Musaviy-Tabriziy keyinchalik eslashicha, o'sha vaqtda ular bozorda haqiqatan ham yopilish sodir bo'lishiga ishonch hosil qilmagan edilar. Shu bilan birga, seminariya o'qituvchilari jamiyatining yangi yig'ilishini o'tkazish uchun vaqt ham juda kech bo'lgan edi. Shu bois u bozordagi vakilga quyidagicha javob berdi:

“Ertalab mening darsimga savdogarlardan iborat bir guruhni olib keling. Agar yetarli odam yig'ilsa, men darsni bekor qilaman va talabalarimni boshqa madrasalarga yurish uyushtirish uchun olib chiqaman.”

Ertasi kun aynan rejalashtirilganidek o'tdi. Bozordagi ish tashlash haqidagi xabar esa yirik ulamolarni ham o'z darslarini to'xtatishga majbur qildi — ularga nisbatan ijtimoiy bosim kuchli bo'ldi.

Talabalar diniy rahbarlar uylariga yurishlarini davom ettirdilar. Ularga asta-sekin Qum aholisining tobora kattalashib borayotgan olomoni qo'shildi — erta tongda bir necha ming nafar bo'lgan norozilar soni, kechki paytga borib, *namoyishchilar va politsiya rasmiylarining baholashicha*, o'n mingdan oshdi. Oldingi kundan farqli o'laroq, bu safar namoyishchilar xavfsizlik kuchlarini asabiylashtirmaslikka urindilar. Ular diniy rahbarlar uylariga jimgina yurish qildilar, bu orada shiorlar aytganlarga jim turishni talab qilib, *“sukutga rioya qiling”* deya tanbeh berildi.

Kechki paytga borib, politsiya bo'limi oldida ikki yuk mashinasidan iborat yo'lto'sar blokpost o'rnatildi. Namoyishchilar blokpostga yetib kelgach, politsiya komandiri ularni trotuardan chekinishga buyurdi. Namoyishchilar bu ko'rsatmaga bo'ysunayotgan bir vaqtda, noma'lum shaxslar — ba'zi guvohlarcha provokatorlar, politsiya rasmiylari nazarida esa aynan namoyishchilar — yaqin atrofdagi bank oynalarini toshbo'ron qildilar. Bu voqea xavfsizlik kuchlari uchun namoyishchilarga kuch ishlatish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Shundan so'ng, namoyishchilar shiorlar ayta boshladilar, do'kon oynalarini sindirdilar va politsiyaga qarshi novdalar hamda toshlar bilan qarshilik ko'rsatdilar. Politsiya avval

havoga o'q uzib, olomonni vaqtincha tarqatishga muvaffaq bo'ldi. Biroq olomon tez orada yana birlashdi va bu safar xavfsizlik kuchlari namoyishchilarga qurolni to'g'rilab otishdi. To'qnashuvlar tungi soat 21:00 gacha davom etdi.

Hodisada necha kishi halok bo'lgani masalasida ma'lumotlar ziddiyatlidir. "Islam inqilobi hujjatlari markazi" tomonidan e'lon qilingan ro'yxatga ko'ra — ushbu inqilob tarafdori bo'lgan institut, qurbonlar sonini ortiqcha ko'rsatish manfaatiga ega bo'lganiga qaramay — atigi besh kishi halok bo'lgan. Bu ko'rsatkich hatto Pahlaviy hukumatining rasmiy to'qqiz kishilik statistikidan ham kamdir. AQSh diplomatlari dastlab 20–30 kishi halok bo'lgan deb xabar bergan bo'lsa, keyinroq bu raqamni 14 nafarga qisqartirgan.

Biroq Eron muxolifati bunday rasmiy raqamlarga ishonmadi. Shahar bo'ylab tezda yuz yoki undan ortiq kishi halok bo'lgani haqida mish-mishlar tarqaldi. Muxolifat baholashlarida bu raqam hatto 300 kishigacha yetgan. Tehronda o'sha haftada o'tkazilgan kichik sotsiologik so'rovga ko'ra, odamlar hukumat statistikalaridan ko'ra muxolifat raqamlariga ko'proq ishonishgan.

Muxolifat shuningdek, ko'plab jasadlar hukumat tomonidan yuk mashinalarida olib ketilgani haqida da'vo qildi. Bundan tashqari, hibsga olinish yoki o'g'irlab ketilishdan qo'rqib, ko'plab jarohatlangan yoki halok bo'lganlar kasalxonalarga yoki morglarga olib borilmaganligi ham aytilgan. Ushbu holatlar haqiqat bo'lishi mumkin, biroq yaqinda nashr etilgan SAVAK hujjatlarida bunga oid biror hujjatning mavjud emasligi bu da'volarni isbotlashni qiyinlashtiradi.

Bundan tashqari, bir sobiq seminariya talabasi quyidagi fikrni ilgari surgan: agar bu "shahidlar" haqiqatan ham yashirincha dafn etilgan bo'lsa, Islom Respublikasi o'rnatilgach, ularning oilalari sukut saqlab tura olmasdilar. Ayniqsa, bu voqea keyinchalik rasmiy inqilobiy diskursda *Qum qirg'ini* nomi bilan timsollashtirilib, "qahramonlik namunasi" sifatida targ'ib qilingan bir paytda.

Ushbu fojia darhol butun Eron bo'ylab norozilik sifatida qabul qilindi va qasos olish ruhida talqin qilindi. AQSh diplomatlarining xabar berishicha, oradan bir hafta o'tar-o'tmas, hech bo'lmaganda sakkizta shaharda "yirik" namoyishlar boshlangan, uchta shaharda esa umumiy ish tashlash qisman muvaffaqiyatli tarzda e'lon qilingan.

Muxolifat manbalari esa norozilik namoyishlari ancha keng ko'lamda o'tgani va aynan Qum qirg'ini ularning boshlanishiga turtki bo'lganini ta'kidlashgan. Tehrondagi ish tashlovchilarning bir guruhi bayonotida bu voqea: "Qonli fojia" sifatida talqin qilinadi va u "zolim rejimning jinoyatlaridan bir namunasi" deb e'lon qilinadi.

1970-yillar o'rtalarida Eron Endowmentlar vazirligi (yoki Vaqflar vazirligi) tomonidan tuzilgan hisoboti asosida, mamlakatda 9 015 ta masjid mavjud bo'lgan. Mazkur vazirlik diniy va xayriya muassasalarini nazorat qilish uchun mas'ul edi. Bu binolar o'zida ulkan institutsional tarmoqni ifodalar edi — ehtimol, mamlakatdagi eng yirik fuqarolik tashkiloti shu masjidlar tizimi bo'lgan.

Butun Eron bo‘ylab diniy ulamolar orqali bog‘langan bu “masjid tarmog‘i” har bir mahalla va qishloqqacha yetib borardi. Shu sababli, u joy jihatidan markaziy, madaniy jihatdan esa legitim makon sifatida namoyish va jamoaviy harakatlar uchun asosiy infrastrukturani ta‘minlagan. Shu sababli, 1978-yil boshida yuzaga chiqqan diniy ohangdagi noroziliklar aynan shu masjidlar tarmog‘iga tayanib shakllangani deyarli aniq ko‘rinadi.

Zamonaviy ijtimoiy harakatlar haqidagi akademik tadqiqotlar ham protest harakatlarining aynan shunday institutsional tayanchlarga ega bo‘lishiga urg‘u beradi. Ya‘ni, harakatlar beqaror va ajralgan shaxslar tomonidan emas, balki ixtisoslashgan institutlar orqali shakllanadi — bu institutlar esa jamoaviy talablarni ilgari surish uchun zarur bo‘lgan birdamlikni, resurslarni va tashkiliy quvvatni ta‘minlaydi.

Shimoliy Amerika ijtimoiy harakatlari haqidagi adabiyotlarda bunga **afro**-amerikalik cherkovlar klassik misol sifatida keltiriladi. Ushbu cherkovlar fuqarolik huquqlari harakatiga uch jihatdan yordam bergan:

1. Uchrashuvlar uchun joy taqdim etgan;
2. Jamoaviy birdamlik va kuchli ritorikani shakllantirgan;
3. Mablag‘ yig‘ish borasida tajribaga ega bo‘lgan.

Bundan tashqari, bu cherkovlar oq tanli Amerika nazoratidan mustaqil bo‘lib, hukumat ham, boshqa oq tanli institutlar ham bu cherkovlar ustidan nazorat o‘rnatolmagan — xususan, ular ruhoniyni tanlashda yoki moliyaviy qarorlarida aralasha olmagan.

Eron masjidlari ham shunga o‘xshash avtonomiyaga ega edi, deb ta‘kidlash mumkin. Ya‘ni, ko‘pchilik musulmon davlatlarida sunniy islom ruhoniylari davlat vazirligi nazoratidagi iyerarxik tizimga bo‘ysunsa, Eron shialik tizimida ulamolar o‘z mablag‘larini mustaqil ravishda, xususan dindor aholining xayr-ehsonlari orqali yig‘ar, va ular davlat apparatiga faqat qisman inkorporatsiya qilingan edi.

Qiziqarli tomoni shundaki, Islom inqilobi g‘alabasi aynan shu masjid tarmog‘ini davlat nazoratiga bo‘ysundirishga olib keldi — bu esa avvalgi shohlar erisha olmagan natija edi. Ammo 1970-yillar davomida, aynan shia masjidlar tarmog‘i siyosiy norozilik uchun ochiq bo‘lgan, bu esa ularni ko‘pchilik sunniy masjidlardan ajratib turgan.

Ba‘zi tahlillarda bu avtonomiya konsepsiyasi yanada chuqurlashtiriladi, xususan, Pahlaviy rejimi diniy muxolifatga ko‘proq murosali yondashgani, biroq dunyoviy muxolifatni keskin bostirganini ta‘kidlaydi. Bu nuqtai nazar ko‘pincha dunyoviy tanqidchilar tomonidan ilgari surilib, diniy kuchlarning inqilobdagi haqiqiy rolini kamaytirishga harakat qilinadi. Ularning iddaosicha, masjidlar tarmog‘i buzilmay saqlanib qolgan, holbuki boshqa muxolif tashkilotlar yo‘q qilingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton University Press.
2. Keddie, N. R. (2003). *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. Yale University Press.
3. Hooglund, E. (1982). *Land and Revolution in Iran: 1960–1980*. University of Texas Press.

4. Katouzian, H. (2000). *The Political Economy of Modern Iran*. Macmillan Press.
5. Arjomand, S. A. (1984). *The Shadow of God and the Hidden Imam*. University of Chicago Press.
6. Farhi, F. (1990). *States and Urban-Based Revolutions: Iran and Nicaragua*. University of Illinois Press.
7. Bayat, A. (1997). *Street Politics: Poor People's Movements in Iran*. Columbia University Press.
8. Adilova, A. S. (2021). Corpora and corpus-based teaching Uzbek to foreigners. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding (IJMMU)*, 8(4), 525-531.
9. Abdurahimovna, A. S. (2021, December). Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi (AQSHdagi ayrim universitetlar misolida). In *Conferences*.
10. Adilova, S. A. O 'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O 'QITISH: TAJRIBA, MUAMMO, ISTIQBOL.
11. Ravshanova, N. N. (2023). Designing Modern Models of Biological Education Theories and Content in Educators. *Telematique*, 22(01), 3034-3040.
12. Ravshanova, N. N. (2020). THE PRINCIPLE OF CONTINUITY IN ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(6), 369-374.
13. Norboyevna, R. N., & Shukurullaev, A. O. (2024). MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTIDA EKOLOGIK TEATRNI TASHKIL ETISH ORQALI EKOLOGIK KONSEPTUAL ASOSLARINI SHAKLLANTIRISH. *Inter education & global study*, (7), 158-164.
14. Ravshanova, N. N., & Norqulova, L. S. Q. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI EKOLOGIK TARBIYALASHDA IJTIMOY ZARURIYAT SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(11), 685-692.